

Naracije straha

Uredile Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković

Naracije straha

Uredile Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković

Biblioteka:

Nova etnografija

(urednice: Naila Ceribašić, Renata Jambrešić Kirin i Maja Pasarić)

Nakladnici:

Leykam international d.o.o., Zagreb

Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnike:

Jürgen Ehgartner

Iva Niemčić

Recenzentice zbornika:

Miranda Levanat-Peričić i Naila Ceribašić

(svi tekstovi prošli su dvostruku recenziju anonimnih recenzenta)

Lektura:

Marija Bošnjak

Oblikovanje i grafička priprema:

Vesna Beader

Oblikovanje naslovnice:

Luka Gusić

Tisak:

Denona d.o.o., Zagreb

Objavljivanje knjige pomoglo je Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH

Ovaj je zbornik sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-06-2016-2463 (Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti)

ISBN (Leykam international) 978-953-340-077-8

ISBN (IEF) 978-953-8089-46-6

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001028104

© 2019. Institut za etnologiju i folkloristiku i Leykam international d.o.o., Zagreb, Hrvatska

Naracije straha

Uredile Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković

Zagreb, svibanj 2019.

Sadržaj

Natka Badurina, Una Bauer, Renata Jambrešić Kirin i Jelena Marković Uvod	7
I. Strahovi, podređivanje i discipliniranje drugoga	
1. Nataša Polgar Strah, žudnja, histerija: bilješke uz jedan zapisnik sa suđenja vješticama	17
2. Diego Han Istarski razbojnik nakon Prvog svjetskog rata: figura demona i bijednika	39
3. Nikola Vukobratović Što je strašno u drskosti? Motivi straha u opisima buna 1755. godine	57
4. Natka Badurina Pamćenje talijanskih logora iz Drugoga svjetskog rata: od pamćenja straha do straha od pamćenja	73
5. Jelena Marković: Ubojite šutnje? Mržnja, strah i njihove šutnje	97
II. Strahovi i (izvan)književna zbilja	
1. Dejan Ognjanović Strava ili užas: lažna dilema?	125
2. Lovro Škopljanač "Neustrašivo otkrivenje ljudske izopačenosti": diskursi straha u romanima Ayn Rand	147
3. Evelina Rudan Prijevod usmenih strahova u pisanu tjeskobu ili poetički učinci predajnih elemenata u romanima <i>Živi i mrtvi</i> Josipa Mlakića i <i>Črna mati zemla</i> Kristiana Novaka	175
4. Marijeta Bradić Čudna i jeziva estetika antropocena: atmosfera straha u <i>Anihilaciji</i> Jeffa VanderMeera	191

5. Ivana Bašić
Metafore straha 221

III. Strahovi u prostoru

1. Monica Priante
Strah od dvostruke smrti: prividna smrt
u javnim raspravama 19. stoljeća 243
2. Nataša Govedić
Strah u školskom sustavu: naracije eksplicitnog
i implicitnog učeničkog zastrašivanja 269
3. Antonia Vodanović
Apotropejski grafiti na kasnosrednjovjekovnim i
ranonovovjekovnim kućnim portalima šibenske gradske jezgre 283
4. Suzana Marjanić
Mistifikacija i paranoja. Dva konceptualna primjera:
interpretativna mistifikacija *Crveni Peristil* i
Tomislav Gotovac o političkoj paranoji 305

Natka Bađurina

Pamćenje talijanskih logora iz Drugoga svjetskog rata: od pamćenja straha do straha od pamćenja

Rad daje kronološki pregled narativnih oblika pamćenja internacije u talijanske fašističke logore na okupiranim hrvatskim područjima od 1941. do 1943. godine. U središtu su pažnje kazivanja o četiri logora: Bakru, Kraljevici, Kamporu i Molatu. Građa obuhvaća iskaze svjedoka pred poslijeratnom Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora, zapise nastale u logorima, književna djela, prikupljene intervju te audiosvjedočenja i videosvjedočenja dostupna na internetu. Stilskom i diskurzivnom analizom pokazuje se kako je narativno oblikovanje traumatskog iskustva uvjetovano povijesnim i političkim okolnostima te mogućnostima jezičnoga oblikovanja. Ujedno se nastoji razumjeti osjećaje koji u toj građi bivaju iskazani putem manje ili više kodificiranih pripovjednih uzoraka, te odgovoriti na temeljno pitanje iz područja povijesti emocija: u kojoj su mjeri emocije proizvedene diskursom odnosno kulturom i povijesno promjenjive, a u kojoj su mjeri (osobito one koje se smatraju elementarnima poput straha) instinktivne, urodene, prirodne i nepromjenjive. S tim je pitanjem povezan odlučujući aspekt pamćenja: naša mogućnost, ili nemogućnost, da razumijemo osjećaje prošlih generacija i da s njima suosjećamo. Uz nelagodu istraživača pred nedostupnošću prošlog doživljaja ovdje se, osobito s obzirom na aporije tranzicijskog preispisivanja povijesti, upućuje i na strah današnjeg hrvatskog društva od pamćenja antifašizma.

Ključne riječi: talijanski logori u Hrvatskoj (1941. – 1943.), Komisija za utvrđivanje zločina okupatora, naracije straha, Hinko Gottlieb, Alida Bremer

Pamćenje i suosjećanje

U¹ vrijeme okupacije jugoslavenskih zemalja od 1941. do 1943. godine talijanske su vojne vlasti uspostavile koncentracijske logore na okupiranim područjima.² Hrvati i Slovenci u te su logore odvođeni u okviru vojnog plana etničkog čišćenja i prevencije partizanskog djelovanja, a Židovi s ciljem navodne zaštite od ustaškog i nacističkog progona. Najveći logori na hrvatskom području bili su Rab, Molat, Bakar i Kraljevica, uz niz manjih i tranzitnih. U pamćenju preživjelih iskustvo nasilnog napuštanja doma, neizvjesnosti, gladi, žeđi, gubitka bližnjih, straha od smrti i nade da će ipak preživjeti, bilo je bolno i intimno, te se tek dijelom moglo podijeliti s drugima.

Interes historiografije i šire javnosti za tu temu mijenjao se tijekom desetljeća, a mijenjale su se i političke, ideološke i medijske okolnosti, te jezične i narativne mogućnosti za oblikovanje pripovijesti o iskustvu zatočeništva i o emocijama koje su ga pratile. Svjedočenja o talijanskim logorima malobrojnija su od onih o nacističkim zbog toga što je u njima bilo manje političkih zatvorenika, pa su preživjeli civili nakon rata bili pod manjim društvenim pritiskom. Ona su, osim toga, budila manju pažnju i zbog toga što su životni uvjeti u talijanskim sabirnim logorima bili bolji od onih u nacističkim logorima istrebljenja (premda je smrtnost na Rabu bila veća od smrtnosti u Buchenwaldu) (usp. Capogreco 2004: 270). U njima se nije radilo o planskom ubijanju ili o prisilnom radu većih razmjera, već je do umiranja dolazilo od iscrpljenosti i gladi, pa je za logore u Dalmaciji najbolja usporedba s talijanskim kolonijalnim sabirnim logorima u Africi u tridesetim godinama, s kojima Rab i (u prvo vrijeme) Molat dijele i karakteristiku golemih šatorskih naselja. Najveća je sličnost s nacističkim logorima u spremnosti stražara da slijepo izvršavaju naredbe kojima se krše osnovna ljudska prava (Capogreco 2014: 81–82, 159). Šokantnost poslijeratnog otkrića nacističkog logorskog univerzuma zasjenila je podatak o postojanju talijanskih logora te svjedočenja o

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-2463 (Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti).

² O svim logorima fašističke Italije, pod civilnom i pod vojnom upravom na talijanskom i na okupiranim područjima od 1940. do 1943. godine v. Capogreco (2006); za historiografski pregled onih u Dalmaciji i Hrvatskom primorju v. Lengel Krizman (1983).

njima učinila nebitnima za kolektivno pamćenje. To međutim nije izbri-
salo osobno i generacijsko pamćenje, čiji smo posljednji svjedoci.

Članak koji slijedi neće utvrđivati nove povijesne činjenice, već će pokušati ocrtati mijene interesa zajednice za ovu temu i popisati najvažnije narativne i vizualne plodove toga pamćenja. Cilj nam je istražiti okolnosti pamćenja snažnih negativnih emocija, osobito straha, koje su pratile internaciju. Što su osjećali ljudi koji su internirani u fašističke logore? Mogu li nam to ispričati i možemo li ih razumjeti?³ Pitamo se koji su narativni ili vizualni putevi kojima se emocije mogu generacijski prenijeti i koliko u tome uspijeva osobno svjedočenje, književno djelo, fotografija, posjet mjestu događaja ili sačuvani predmet.⁴ Polazimo od pretpostavke da izgradnja funkcionalnog kulturalnog pamćenja uključuje ne samo stalno obnavljajući odabir i interpretaciju povijesnih događaja (Assmann 2011: 67) nego, upravo s obzirom na to da je njegovo usvajanje individualan čin, i generacijski prijenos emocija. Ako, kako tvrdi Aleida Assmann, izgradnja kulturalnog pamćenja znači prijelaz s osobne na kolektivnu razinu i ukidanje “granice između iskustvenog pamćenja i pamćenja izraslog iz znanja” (kao što čini, na primjer, onaj tko se sa svojim razredom upućuje u Auschwitz “kako bi tamo svojim tijelom upio povijest”), onda upravo emocije mogu biti te koje će povezati naučeno s iskustvenim. Razumijevanje tuđih emocija izvor je prosvjetiteljske ideje o ljudskim pravima. Kako je pokazala Lynn Hunt, upravo iz empatije, i to one opisane u sentimentalnoj literaturi u ozračju prosvjetiteljstva na kraju 18. stoljeća, dolazi ideja da smo svi ljudska bića i da zaslužujemo prirodna, jednaka i univerzalna ljudska prava (Hunt 2007). Odatle proizlazi i važnost uključenja empatije u edukacijsku i muzejsku obradu pamćenja.

³ Pitanje mogućnosti razumijevanja prošlih emocija vrti se oko temeljne dvojbe povijesti emocija – “razgraničenja između biološkog determinizma i kulturnog relativizma” (Blažević 2015: 389).

⁴ Upravo je oko sačuvanih predmeta slovenskih zatočenika u talijanskim logorima konstruirana izrazito emotivna fotomonografija *Varuhi žlice* (Juvan 2016). Proučavanje emocionalnih kvaliteta prostora/mjesta pamćenja novo je područje historiografskog istraživanja (Blažević 2015: 392).

Prva svjedočenja: rat i poraće

Komisija za utvrđivanje zločina okupatora

Prva svjedočenja o stanju u talijanskim fašističkim logorima na okupiranom području Primorja i Dalmacije sakupljena su u okviru rada Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Komisija nije bila sudsko tijelo, već je njezin zadatak bio istražni rad, odnosno prikupljanje dokumenata za buduće sudske postupke te traženje ratne odštete. Premda je imala i ulogu narodnog suda koji je stanovništvu koje je proživjelo okupaciju trebao pružiti priznanje proživljene patnje i osjećaj povratka pravednosti, njezin je rad bio prije svega posvećen zločinima i njihovim počiniteljima, a svjedočenja su korištena kao jedan od mogućih izvora podataka, uz dokumente i materijalne dokaze. Žrtve su pri tome zapravo bile u drugom planu (Grahek Ravančić 2013a: 98).

Rad Komisije odaje atmosferu političkog i moralnog jedinstva nove države u kojoj je ratnu i političku pobjedu odnijela Komunistička partija. Svjedočenja su bila poželjna kao patriotski čin, no istodobno podvrgnuta pravnoj svrsi i ideološkoj kontroli. Rezultati rada na prikupljanju prijava nisu zanemarivi: radi se o stotinama tisuća zapisnika sa svjedocima i optuženicima, desecima tisuća dokumenata, tisućama fotografija, na osnovi čega je sastavljeno više stotina elaborata, saopćenja, “desetak knjiga i brošura te organizirane izložbe u pedesetak gradova” (Grahek Ravančić 2013b: 161). Sve je to bez sumnje stvaralo atmosferu pravedne pobjede u kojoj je pamćenje na pretrpljeno zlo bilo poželjno, i koja se u mnogome razlikuje od ozračja poslijeratne želje za zaboravom koje u tadašnjoj Italiji opisuje Primo Levi.⁵

Usredotočenost na zločine međutim ne ostavlja mnogo prostora individualnosti svjedoka i njihovih pripovijesti. Svjedočenja su uniformirana, sažeta i najčešće iznose objektivne podatke o okolnostima hapšenja i uvjetima u logoru: transport u prekrcanim vagonima i ka-

---

⁵ Strah da nitko neće htjeti čuti njegovo svjedočenje progonio je Levija još u logorskim noćnim morama (Levi 2005: 53), a o manjku poslijeratnog interesa svjedoči i sudbina njegova rukopisa. Takva je atmosfera sigurno utjecala na književni, introspektivni i antropološki karakter njegova djela: “Ova moja knjiga [...] nije napisana da bi se sastavile nove točke optužnice; ona radije nudi dokumente za smireno proučavanje nekih osobina ljudske duše” (Levi 2005: 9).

mionima, oduzimanje imovine, smještaj u šatore ili barake, kažnjavanje za najmanje prijestupe, glad, žeđ. Rijetki podaci o individualnom iskustvu stavljeni su u okvir opisa sustavnog nasilja, više kao primjer i dokaz nego kao prilika da se ispričija osobno iskustvo.⁶

Na osnovi prikupljenih iskaza i dokumenata pri Komisiji se izrađuju izvješća koja rezimiraju i uopćavaju navedene činjenice te ih uobličavaju stilom koji zadržava birokratizme sudskih izvještaja, ali im dodaje uzvišenu retoriku moralne osude i indignacije, povremeno sarkazma, te ideološke formule (“naši narodi”, “gruba sila osvajača”, “šačica partizana”) i epičnost.⁷ Izvješća Komisije jamačno su pridonijela ustaljivanju govora o kolektivnoj patnji koji će obilježiti javno kazivanje o Drugom svjetskom ratu u narednim desetljećima.

Komisija izdaje svoje publikacije, među kojima je bilten pod naslovom *Saopćenja*, koji izlazi od studenog 1944. godine. Broj posvećen talijanskim zločinima iz 1946. godine ima posebno poglavlje o internaciji u logore, pisano istom kombinacijom dokumenata i patosa.⁸ Korak

⁶ V. npr. HDA ZKRZ, film Z-2943, 940-943, 160-161, te HDA ZKRZ film 2938, 402. Katkad je narativna vokacija svjedoka dovela do toga da iskaz Komisiji bude opširniji i bogatiji opisom emocija. Na takve pripovijesti međutim nisam naišla među iskazima o talijanskim logorima. Vrijedi spomenuti bogato izvješće Edite Armuth koja je poslije logora na Rabu odvedena u nacističke logore, o kojima govori s puno dramatičnih opisa tuđih i vlastitih osjećaja, podjednako potpune emotivne ogrubljenosti kao i krajnjeg suosjećanja i boli zbog tuđe patnje (HDA ZKRZ film Z-2943 141-156).

⁷ Takvo je npr. izvješće o židovskom dijelu logora na Rabu (HDA ZKRZ film Z-2943 858-864), te izvješće o Židovima u logoru u Kraljevici (HDA ZKRZ film Z-2943 850-857). Evo kako prvi od navedenih uvodi pripovijedanje o rapskom logoru: “Dan 21. VII. 1942., na otoku Rabu, dan je opće žalosti i tragike za sve naše narode. Važan je to datum za gornji predmet. Tog se najme dana po talijanskom nasilniku osniva zloglasni logor na otoku Rabu.” Sarkazam je u ovim tekstovima gorak i optužujuća ironija koja izokreće značenje vrlina koje je u sebi isticala talijanska okupacijska vlast u njihovu potpunu suprotnost: “Koliko li ‘uvidavnosti, kolikog velikodušja i humanosti’ kod okupatora, kad on u najstudenijim zimskim danima daje na svaku baraku, gdje je smješteno po 150 ljudi, dnevno po pet kilograma drva.” Vidi i izrugivanje talijanskoj “drevnoj kulturi” u Konjhdžić (1945). Epsku zaokruženost pripovijedanje dobiva zaključnim prikazom oslobođenja logora te očekivanjem buduće ruke pravde: “Šačica partizana stiže 11. IX. 1943. na Rab i razoruža okupatora. Tog dana prestale su nečuvane muke i patnje naših ljudi.” (HDA ZRRZ film Z-2943 850-857).

⁸ U poglavlju se među ostalim opisuju i događaji koji prenose opći osjećaj straha. Ti su opisi mogli potjecati iz osobnih svjedočenja, ali se u jednom slučaju navodi i talijanski izvor o planiranoj strategiji zastrašivanja: “Prilikom interniranja, talijanska vojska i policija postupale su grubo i nečovječno. Pojedinačna hapšenja vršena su obično noću, iznenada; vojnici ili karabinjeri upadali su u kuću razbijajući vrata ili prozorska okna i odvodili osobe [...] Komandant XI. armijskog korpusa izdao je čak naredenje, kojim

dalje u ideološkoj obradi podataka o patnji u logorima napravljen je u popularnoj publikaciji *Krvavim tragovima talijanskih fašista* Mahmuda Konjhodžića (1945). U toj se brošuri žrtve nasilja prikazuju kao stoičke, ponosne i herojske do neuvjerljivosti. Pripovijest o mučenju borkinje Anke (Konjhodžić 1945: 40–44) u današnjem čitatelju izaziva užas umjesto divljenja.⁹

U diplomatskom ratu¹⁰ koji se vodi ovim publikacijama pamćenje se nastoji kanonizirati na razumljiv i narodu prihvatljiv način, što objašnjava i uvođenje elemenata usmene epike.¹¹ Cilj je Komisije i njezinih publikacija stanovništvu nove države ponuditi obrazac kojim će biti lakše naći riječi za proživljene patnje, ali kojim će se to pamćenje ujedno držati pod političkom i ideološkom kontrolom. Stoga se u tom kolektivnom procesu prepliću terapeutska, sudska i politička svrha. Same svjedokinje i svjedoci vrlo brzo preuzimaju propisani obrazac kazivanja, bilo da govore pred Komisijom, pišu izvješće za AFŽ, partijski životopis ili autobiografsku prozu.¹² Sigurni kanal koji su teške emocije time dobile za svoje oblikovanje danas ih međutim čini gotovo nedostupnima.¹³

---

je izrično naredio da se baš tako postupa, da bi se time ulio strah okolini” (*Saopćenje* 1946: 102). Atmosfera straha opisuje se i kod akcija čišćenja (*rastrellamenti*) koje su prethodile masovnim internacijama: “Sa uperenim puškama i revolverima upadali su vojnici u kuće, prijeteci da će upotrijebiti oružje ako se u najkraćem roku ne napuste domovi. Preplašeni stanovnici izlazili su ne stigavši da sobom uzmu najnužnije stvari. [...] Pucanjem iz pušaka tjerali su talijanski vojnici prestrašeno stanovništvo na zbrno mjesto. Plač i vriska male djece miješali su se sa drekom pobješnjele soldateske i pucnjavom iz pušaka” (*Saopćenje* 1946: 102). Osjećaj strave u logoru na otoku Molatu, koji je služio i kao logor za taoce, opisan je na str. 107.

⁹ U sličnom ozračju nastaje i prvi zapis o logoru na Molatu u časopisu AFŽ-a: M. Sekulić, “Molat – otok suza, stradanja”, *Dalmatinka u borbi*, br. 1, 15. 4. 1943. Članak prenosi Grbelja (2004: 180–181).

¹⁰ Čim su talijanske vlasti doznale za rad jugoslavenske Komisije za utvrđivanje zločina okupatora (pri čemu su važnu ulogu imali upravo Konjhodžićevi članci i knjiga), utemeljile su vlastitu komisiju (*Commissione d'inchiesta per i crimini di guerra italiani*) te poduzele protuistragu (Di Sante 2005: 33).

¹¹ O usmenoj epici i komunističkoj ideologiji v. Brkljačić (2004).

¹² Usp. niz dopisa AFŽ-u u kojima žene iz Dalmacije opisuju deportaciju u ustaške i njemačke logore (HDA 1722-747/753; 1722-748, 749, 750, 751) i prvu objavljenu logorašku žensku prozu u nas: Matijević (1945).

¹³ U dočaravanju emocija nešto je uspješnija književna obrada ovoga obrasca u socijalnoj prozi triju slovenskih književnica s logorskim iskustvom: Milene Mohorič, Branke Jurca i Manice Koman.

Zapisi nastali u logoru

Hinko i Vladimir Gottlieb: paradoks srebrne žlice

U nekim od talijanskih logora, osobito onima za Židove, logorašima je bilo moguće bilježiti svoje iskustvo. Premda su rasni zakoni u Italiji na snazi od 1938. godine, Italija nije imala namjeru fizičkog uništenja Židova, pa se u odnosu na NDH mogla postavljati u ulogu njihove zaštitnice (Lengel Krizman 1996: 100; Kečkemet 1996: 120; Karakaš Obradov 2013: 154). U talijanskim su logorima pod vojnom upravom na hrvatskom području stoga postojala dva tipa internacije: restriktivna ili preventivna internacija, namijenjena pretežno članovima partizanskih porodica i potencijalnim pomagačima partizana (odnosno slavenskom stanovništvu okupiranog područja na kojem je provođeno etničko čišćenje), te protektivna ili zaštitnička, u kojoj su civili zatvarani radi njihove vlastite sigurnosti (Capogreco 2004). Od samog osnutka NDH-a Židovi traže utočište na područjima pod talijanskom vlašću. U studenom 1942. godine talijanske vlasti otvaraju sabirni logor u Kraljevici. Premda mnogi autori ističu kako je logor u Kraljevici bio organiziran kao pravi logor, s barakama, bodljikavom žicom, lošom hranom i nedovoljnom higijenom (Kečkemet 1996: 124; Lengel Krizman 1983: 274), nema sumnje da je stanje u njemu bilo mnogo bolje nego u logorima za slavensko stanovništvo. Razvoj povijesnih događaja i otkriće istine o nacističkim logorima doveli su do toga da mnogi Židovi do danas iskazuju zahvalnost fašističkoj Italiji što ih je spasila od nacističkog progona.¹⁴ No kao što usporedba s nacističkim logorima ne bi trebala relativizirati fašistički zločin, ni strahote internacije slavenskih civila ne bi trebale zasjeniti nešto bolji položaj Židova; ni u njihovu se slučaju nije radilo o humanitarnoj akciji (Capogreco 2004: 12–14). Uostalom, prema Carlu Spartacu Capogreco, dvojna je podjela bila labilna i nepouzdana jer su i sami “zaštićeni” logoraši često smatrani sumnjivima i potencijalno opasnima (2004: 72).

Sve navedene kontradikcije položaja hrvatskih Židova u talijanskim logorima, stanje istodobne zatočenosti i zaštićenosti, straha i nade, za-

¹⁴ Capogreco (2014: 138) podsjeća kako je upravo jedan židovski autor, povjesničar Eucadio Momigliano već 1946. godine u svom prikazu fašističkih rasnih progona kojih je i sam bio žrtva, bitno doprinio stvaranju mita o “dobrom Talijanu”.

hvalnosti i povrijeđena ljudskog dostojanstva, odlično ilustrira nedavno pronađen dokument iz Kraljevice (Kušec 2007). Radi se o različitim tekstovima (dnevnik, fikcijska proza, mali hrvatsko-talijanski rječnik, popis spašavane djece, prepiska s upravom logora), crtežima i akvarelima više autora. Unatoč fragmentarnosti, a zahvaljujući zajedničkom kontekstu nastanka, povezanosti među autorima, ali i dobro opremljenom izdanju, nije ih teško čitati kao postmoderni, dokumentarno-autobiografsko-fikcijski, tekstualni i slikovni roman pamćenja. Dva su glavna autora pisanih dijelova ove knjige: Vladimir Gottlieb, student koji u formi dnevnika opisuje svoj svojevoljni odlazak u “emigraciju” s propusnicom u Primorje pod talijanskom upravom u studenom 1941. godine, te njegov otac dr. Hinko Gottlieb, ugledni zagrebački odvjetnik koji je kasnije, kad se uspostavio logor, u njemu zatvoren te je zatočenim Židovima bio duhovni i moralni vođa.

Isječci dnevnika studenta Vladimira Gottlieba predočavaju prvu fazu prilagodbe na progon: nevjericu, nesnalaženje, teškoću izbora, popustljivost, neshvaćanje težine situacije. U dramatičnim prilikama on pasivno slijedi majčinu odluku da jedini od obitelji pokuša potražiti spas u Primorju:

Pošao sam iz Zagreba [...] kao što ide vol na klaonicu, neki unutarnji osjećaj mi je govorio da se to sve neće dobro svršiti, ali ja sam pošao iz komoditeta beskarakternosti. To zvuči paradokсно, ali to je tako. Ja sam od prirode komotan, i na takav korak bih se vjerojatno vrlo teško odlučio [...] Ja sam popustio iz komoditeta, a jer su mi svi tumačili da sam vrlo spretan dečko, da ću se vrlo lako snaći i da sve to skupa nije tako strašno (kako uistinu i nije), ja nisam imao dovoljno karaktera da tu famu razbijem i da kažem da se bojim, da ja uopće nisam samostalan i da bi se vjerojatno mnogo bolje osjećao u kakvom logoru gdje se drugi mora brinuti za mene i da sam uopće ropska priroda, i spakirao se i otišao (Vladimir Gottlieb u Kušec 2007: 16–18).

U drugom dijelu sačuvanih dokumenata riječ preuzima njegov otac Hinko Gottlieb, a na mjesto introspektivnog i autoironičnog sinova glasa nastupa samosvjestan i dostojanstven javni očevo lik. Pred upravom logora Hinko Gottlieb hrabro pregovara, brani se i optužuje, i pri tome se vlada svojim pravničkim umom, kojim razotkriva apsurd svoga položaja i položaja svojih supatnika. S jedne strane oni su zahvalni, kako kaže, “vlasti koja nas je u najzlokobnijim časovima našeg života uzela

pod svoju zaštitu” i koja im u logoru dopušta čak i vršenje vjerskih obreda, ali s druge strane indignirano reagira kad se ta vjerska tolerancija prikazuje kao izniman ustupak i znak posebne širokogrudnosti talijanskih vojnih vlasti, vješto to formulirajući kao etički paradoks:

Ako se je prije ravno 200 godina jedan pruski Kralj, koji zacijelo nikad nije bio sumnjiv zbog filosemitizma, našao ponukan da povede računa o prosvjetnim tendencijama koje već tada zagospodovaše svijetom i da svakome ostavi na volju, po kojoj će fasoni postati blažen, sada se nešto drugo niti od savremene Italije ne može očekivati. Izricati joj zbog toga neku zahvalnost ili isticati njezinu prosvijećenost isto je kao da nekoga zato hvalimo kao pošteni čovjeka jer nije još nikada ukrao srebrnu žlicu (Hinko Gottlieb u Kušec 2007: 92–95).

Hinko Gottlieb u logoru je međutim napisao i roman pod naslovom *Cljuč od velikih vrata* (Hajnal 2007; Goldstein 2010) te ga kao najvrjedniji dokument sa sobom nosio prilikom transporta u logor na Rab i zatim u partizane, gdje je rukopis uništen (Rotem 1958). U izbjeglištvu u Bariju rekonstruirao ga je, a zatim je, po dolasku u Palestinu, *Cljuču* dao konačan oblik 1946. godine. Engleski je prijevod izašao u New Yorku 1947. godine, bez većeg izdavačkog odjeka. Poslije je izašao i hebrejski prijevod, a zasad nije poznata sudbina hrvatskog rukopisa. Radi se o posve originalnom i neočekivanom obliku kazivanja o zatočeništvu kroz znanstveno-fantastičnu priču prožetu jetkim humorom koji je jednog od američkih recenzenata naveo na usporedbu s Hašekovim Švejkom (Stanton 1949: 145). Nesumnjivo su, osim Gottliebova osobnog iskustva bečkog nacističkog zatvora, i logorske okolnosti u kojima je roman nastao sugerirale snažan osjećaj neslobode: “Nitko ne mrzi kao zatvorenik, i nitko se toliko ne boji, jer je sva njegova tjelesna nemoć pretvorena u prekomjerni intenzitet osjećaja” (Gottlieb 1947: 46). Iz tog se osjećaja sputanosti međutim uz pomoć Einsteinove teorije relativnosti i moralne snage četvorice zatvorenika razvija golema energija duha i dostojanstva koja im otvara put u bijeg. Roman nesumnjivo pripada žanru zatvorske literature za koji su karakteristične teme zatočeništva i bijega, dok ga ironija, humor, nadnaravno i spiritualno vezuju uz maticu srednjoeuropske židovske literature; motiv pak intelektualne i duhovne nadmoći koja ne pristaje na poniznost pred glupošću rata i nasilja čini da u njemu prepoznamo povijesnu osobu njegova autora kakav se otkriva kroz dokumente iz Kraljevice (“kao da nekoga zato hvalimo

kao pošteni čovjeka jer nije još nikada ukrao srebrnu žlicu”). Miljenko Jergović ukazao je na manjak židovske sastavnice u hrvatskoj književnoj povijesti i na manjak teme holokausta u hrvatskoj književnosti, spomenuvši tom prilikom i Hinka Gottlieba kao književnika (Jergović 2013). Hrvatsko izdanje Gottliebova *Ključa*, bilo u sretnom slučaju pronalaska hrvatskog originala ili u manje sretnom slučaju prijevoda engleskog izdanja, bio bi važan korak u nadoknađivanju te štete.

Elvira Kohn: epski obrazac pripovijedanja

Za logorsku ostavštinu fotografkinje Elvire Kohn, zatočenice u logoru na Rabu, značajan je splet vizualnog i narativnog; ta se ostavština sastoji od kraćeg dnevnika, pjesme, pisma prijateljici te pet fotografija snimljenih odmah po oslobođenju logora.¹⁵ Na osnovi te arhivske građe Katarzyna Taczyńska (2018) interpretirala je fotografije Elvire Kohn kao “fototekst”, uzimajući u obzir sve tekstove koji ih okružuju i tumačeći okolnosti nastanka fotografija, stavljajući ih tako u neku vrstu narativnog okvira. Za stanovite vrste fotografija naime, a osobito za ratne dokumentarne fotografije, znanje o njihovom autoru i kontekstu nisu samo prikladna dopuna nego, kako podsjeća Susan Sontag, i moralna obaveza promatrača. “Bez obzira na to smatramo li fotografiju naivnim objektom ili radom iskusnog majstora, njezino značenje – i gledateljeva reakcija – ovisi o tome kako se neka fotografija identificira ili pogrešno identificira, odnosno o – *riječima*” (Sontag 2005: 26, kurziv N.B.). Tako je i za razumijevanje kasnijih fotografija Elvire Kohn, kao na primjer one najpoznatije s likom izbjegle majke u Topuskom 1944. godine pod naslovom “A kuda sada?”, važno znati da je sama autorica već bila iskusila izbjeglištvo i logor (Hlevnjak i Ivanuš 2008: 143).

Nas će ovdje međutim više zanimati pjesma napisana u logoru.¹⁶ Pisana je olovkom na papiru formata male bilježnice, mjestimice teško čitljiva, s ukupno 76 stihova, pretežno dvanaesteraca. Počinje re-toričkim pitanjima (“Dokle? Dokle Judo? Dokle će to tako? / Pitao je

¹⁵ O Elviri Kohn vidi Benyovski (1996), Šiljak (2003), Hlevnjak i Ivanuš (2008: 142–147), Taczyńska (2018).

¹⁶ Hrvatski povijesni muzej Inv. Br. 82829/2.

redom, tko je stigo svako”) i uzvišenim tonom o napaćenom čovječanstvu, zvjerskom zlu u ljudskom biću, pakosti i pogaženoj pravdi. Slijedi smireniji deskriptivno-narativni dio koji opisuje logorsku svakodnevicu kao podnošljivu: kraj žice svugdje piše “nevarnost” (slovenski: opasnost; većinu zatočenika u drugom dijelu logora činili su Slovenci) i kraj stražarnica “vojnici stoje”, ali “nitko nemora se tog da boji / Postupak je čovečanski ovih ljudi / A i rad se dobrovoljni svakom nudi”. Teškoće poput lošeg smještaja, nedostatka vode i nehigijene Kohn prikazuje s dozom humora. Ovaj dio završava slikom logoraša koji predvečer razgovaraju pred barakom dok ih vojnici “ne potera svi al leto” (talijanski *a letto*, “u krevet”). Nakon prva 44 stiha slijedi prozni zapis (zapravo nastavak dnevnika koji je započela pisati na listovima većeg formata)¹⁷ o oslobođenju logora: prvi glasovi o kapitulaciji koji su stizali do logoraša, uzbuđenje, dolazak “drugova s Velebita”, oduševljenje, zastava s petokrakom, pjesma, zajednički miting sa Slovencima, prelazak nekih talijanskih vojnika na partizansku stranu, komemoracija slovenskim žrtvama. Na zadnjoj je stranici nastavak pjesme koji u stihu opisuje isti događaj, s istim poletnim i borbenim duhom (“U redove vojske stupaju mladići / A i naše sestre ko orlovi tići”), ideološkim leksikom (“Crveni se istok crveni se zapad”) i snažnim simbolima kaveza koji se otvara i ptice koja leti u slobodu.

U ovoj očito improviziranoj i na brzinu pisanoj pjesmi, bez umjetničkih pretenzija, vidljivi su utjecaji usmene poezije i formulaičnog epskog stvaralaštva, zajedno s elementima srpskog jezika (povremena ekavica, da s prezentom). Elvira Kohn bila je školovana, živjela u gradu (Vinkovcima i Dubrovniku) te nije pripadala usmenoj kulturi, no usmena književnost bila je sastavni dio obrazovanja u Kraljevini Jugoslaviji (s važnom propagandno-identitetskom ulogom u konstruiranju integralnog jugoslavenstva, koju će modernizacijski socijalizam preuzeti kao jednu od svojih kontradiktornih sastavnica) i nudila se kao jednostavan, imitabilan i učinkovit obrazac za epski opis važnih događaja, osobito zato što je posjedovala bogato nasljeđe opisa patnji, ljudskog zla, nasilja i pogažene pravde.

¹⁷ Hrvatski povijesni muzej Inv. Br. 82829/1.

Logorsko pjesništvo

Usmenoepski obrazac pripovijedanja o logorskom iskustvu vrlo je čest u svjedočenjima o fašističkim, ustaškim i nacističkim logorima na području Jugoslavije, a čini se da je češći u ženskim logorskim kolektivima. U logoru na Molatu (koji je postojao od lipnja 1942. godine do pada Italije, s iznimno teškim životnim uvjetima, namijenjen civilnom stanovništvu tog dijela Dalmacije) nastala je duža deseteračka pjesma od 79 katrena za koju se pretpostavlja da ju je napisala žena. Njezin je pjesnički subjekt muškog gramatičkog roda, no to se pripisuje ili prikrivanju identiteta zbog autoričina straha da ne bude otkrivena ili kasnijim prepisivačkim intervencijama (Grbelja 2004: 168–175). Pjesma opisuje hapšenje, odvođenje u logor te logorsku svakodnevicu prema satima i obrocima, što je obrazac koji će ponavljati i mnoge slične epske tvorbe. Jezik pjesme je, kako utvrđuje Josip Grbelja, mješavina čakavštine “otočkog, priobalnog i zagorskog tipa” te ikavštine i štokavštine, što odaje poznavanje usmene poezije, a možda i intenciju prikrivanja vlastita porijekla.

Zatočenice logora u Bakru (koji je postojao od ožujka 1942. godine do srpnja 1943. godine) pisale su spomenare. Jedan od njih na zadnjoj stranici sadrži dva pjesnička sastavka.¹⁸ Prvi je osmeračka pjesma od 14 stihova koja, čini se, citira Jovana Jovanovića Zmaja (“Blago onom, koji ume / ovaj život da razume”; prvi je stih pjesnikov) te prilagođava spomenarske stihove logorskom kontekstu, kako je to često i na drugim stranicama ove bilježnice (“Od kolijevke pa do groba / Najgore je ovo doba”). Druga je pjesma duža i nedovršena, sastoji se od devetnaest katrena nejednakih i nepravilno rimovanih stihova, a logorsku svakodnevicu opisuje šaljivo (“A kad dođe oko osam sati / Moramo se onda ustajati / Po nalogu naše kapovice / Kapovice Antonić Anđele [...] Uto dođe i jedanajst sati / K tome će nam još i juhu dati / Jedan paljak to je dosta / Jer inače nebi osjetili posta [...] Jedna viče gladna sam / Druga viče žedna sam / Treća viče majko moja / Ja ušima neznam broja [...] Jedan paljak u porciju liva / Da nebimo dobili proliva / Jer se je teško ustajati / Jer dame baš nevole zahode prati”).¹⁹

¹⁸ Spomenar se čuva u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja u Rijeci.

¹⁹ Ovoj je pjesmi slična osmeračka pjesma *Vrabac* iz arhive AFŽ-a (HR-HDA 1722-751). Nastala je nakon kapitulacije Italije, kad je dalmatinsko stanovništvo transporti-

Bilježnicu bakarskih zatočenica inače ispunjavaju dirljivi spomenarski stihovi (“Kada ova patnja mine / A sloboda draga sine / Ti se sjećaj draga Irena mene / i mladosti kako u logoru vene”), popraćeni skladnim crtežima koji odaju solidno školsko obrazovanje. Kao tradicijski žanr spontane kulture mladih, pretežno djevojaka, spomenar se iz urbane kulture s kraja devetnaestog stoljeća proširio i postao masovni običaj, najčešće u grupama vršnjakinja (Duran 2004). Sadržaj poruka usmjeren je budućem sjećanju na zajednički provedeno vrijeme: u tradicionalnim oblicima najčešće se radi o školskim danima, a u ovom slučaju spomenarom se gradi kolektivno sjećanje na logorsko iskustvo. Za razliku od epskih pjesama koje su se mogle pamtili i usmeno prenositi do izlaska iz logora, spomenar je nužno pisani žanr, vezan uz osobni predmet – bilježnicu, te osnovni pisači i crtači pribor, pa je time bio zahtjevniji u logorskim uvjetima. U bakarskom je logoru, prema svjedočenjima preživjelih, kolalo nekoliko takvih spomenara. Osim spomenutog, čija je vlasnica bila Irena Skočilić iz Bribira, raspoložemo i prijepisom jednog drugog spomenara objavljenim u *Večernjem listu* 1972. godine (“Spomenar iz logora” 1972). Ovi dragocjeni etnološki dokumenti svjedoče o solidarnosti, snalažljivosti i hrabrosti zatočenica, te o njihovu iznalaženju načina da svoje negativne osjećaje – tugu, strah, žalovanje – pretoče uz pomoć gotovog pjesničkog obrasca u kolektivno umjetničko djelo. Kodificiranost odabranih pjesničkih oblika u ovom je slučaju, kao i u slučaju korištenja epskih obrazaca, zanimljiv prilog proučavanju društvene uvjetovanosti i ženskih emocija, upravo dakle onih koje se inače, osobito u zapadnom civilizacijskom krugu, smatraju bližima instinktu i prirodi (Reddy 2004: 38).

Promatramo li dakle stihovane tvorbe nastale u logorima ili poslije njih, možemo zaključiti da su im najčešće karakteristike to što govore o kolektivnom, a ne individualnom iskustvu (čime se stavlja u drugi plan osobna i intimna strepnja), što dokumentiraju logorsku svakodnevicu (dnevni ritam, obavezne aktivnosti, obroci), što koriste narodni jezik s elementima logorskog žargona i talijanskim ili njemačkim riječima i što vrlo često u kazivanju upliću humoristične elemente koji nelagodu,

---

rano u ustaške i preko njih u njemačke logore. Epski oblik često imaju i pjesme koje nastaju po izlasku iz logora (Baraba 2017: 360; Bašić 2010: 70–74).

trpljenje i poniženje prikazuju kao smiješne ili frivolne. S obzirom na to posljednje, na njih se može primijeniti zaključak Adolfa Gawalewicza u vezi s poljskim logorskim pjesmama, da je jedna od njihovih najvažnijih namjena bilo “pretvaranje jezivoga u frivolno” (prema Kulisiewicz 1986: 7). Frivolna ili čak opscena obrada jezive stvarnosti pomagala je zatvorenicama i zatvorenicima da sačuvaju psihološku stabilnost, premda su takve pjesme nakon rata često nailazile na nerazumijevanje i osudu. Od poljskog se korpusa domaći međutim razlikuje po tome što je malobrojniji, stilski i tematski jednoličniji, s naglaskom na kolektivno autorstvo i osjećaje te s prepoznatljivim usmenoepskim obrascem koji svemu daje značenje nečega već opjevanog, što zavređuje pamćenje u narodnoj svijesti, pa stoga na neki način već pripada vječnosti, a ne sadašnjosti u kojoj se događa. Dok logorska stvarnost nosi traumatična obilježja modernosti koja mrvi doživljaj svijeta i identiteta, epski joj modus vraća osjećaj cjelovitosti, povijesnosti i smisla. Dugo trajanje folklornog nasljeđa u iskazima o traumatskim iskustvima nadišlo je i vrijeme komunizma, kako je to pokazala Renata Jambrešić Kirin proučavajući retoričku organizaciju iskaza prognanika iz Domovinskog rata (Jambrešić Kirin 1995). Ista autorica upozorava kako folklorna priroda ne znači da te tekstove trebamo promatrati samo u okviru znanosti o književnosti ili folkloristike, već, mnogo važnije, ratne etnografije. Upravo u tom smislu možemo reći da je jugoslavenskom logoraškom pjesništvu s onim poljskim zajedničko to da je u oba slučaja spontano pjesničko stvaralaštvo bilo izrazom želje za životom, sredstvom otpora i nalaženja duhovne slobode u zatočeništvu.

Na ovome mjestu možemo zaključiti kako prva svjedočenja o logorskom iskustvu ili snažno optužuju krivce koji su prouzročili pretrpljenu patnju (i to kolektivnim i strogo nadziranim glasom) ili nalaze puteve duhovnog bijega iz zatočeništva i načine potvrde ljudskog dostojanstva (visokim ili pučkim literarnim izrazom, crtežom, fotografijom). To nam potvrđuje pretpostavku da je lakše svjedočiti o herojstvu nego o pasivnom trpljenju (Capogreco 2004: 8) i da govor o pretrpljenom strahu, boli i žalosti izaziva nelagodu, traži vrijeme prorade i zahtijeva teško ostvarive okolnosti kazivanja: zainteresirano i suosjećajno slušateljstvo te kolektivno pamćenje koje će tu patnju uokviriti kao smislenu.

Historiografija i javna povijest (sedamdesete i osamdesete)

Nakon što je početkom pedesetih godina obustavljen rad jugoslavenske Komisije za utvrđivanje zločina okupatora, a Jugoslavija i Italija normalizirale diplomatske odnose (Di Sante 2005), bilježenje povijesnih događaja prepušta se povjesničarima. U radu hrvatske historiografije o povijesti NOB-a važnu je ulogu imalo prikupljanje svjedočenja, no u toj građi svjedočenja o aktivnom sudjelovanju u borbi prevladavaju nad onima o trpljenju ili zatočeništvu. Slovenski i hrvatski povjesničari koji se bave talijanskim logorima služe se svjedočenjima,²⁰ no radi se pretežno o grupnim kazivanjima (npr. u Kovačić 1983) s ciljem dobivanja što preciznijih podataka o uvjetima života u logoru (osobito iscrpnim u Lengel Krizman 1983), ne i o osobnom proživljavanju ili nekom posebnom, npr. ženskom iskustvu, koje bi se izdvojilo iz kolektiva.²¹ Sve do osamdesetih historiografija o logorima piše se u dva glavna ključa: optužbe za zločin i pripovijesti o kolektivnom otporu (npr. Potočnik 1975). Prvi važniji odmak od tog okvira čini antropolog Božidar Jezernik (1983), koji poznavanje naizgled nevažnih pojedinosti iz svakodnevice ratnog življenja prvi put postavlja kao uvjet našeg cjelovitog pamćenja i razumijevanja prošlosti, te uz povijesne arhive kao ravnopravnu, a u slučaju povijesti logora i kao primarnu građu, ističe osobna svjedočenja “običnih” ljudi.

Kao što to sugerira i Jezernikova knjiga, u to se vrijeme historiografsko znanje o NOB-u počelo osjećati suhoparnim i nedovoljnim. Kolektivna participacija u glavnom jugoslavenskom identitetskom narativu bljedjela je usporedo s razvijanjem potrošačkog društva, s otvaranjem zapadu i s krizom jugoslavenskog sustava koju “vladajuće republičke elite [...] pokušavaju kompenzirati oživljavanjem uspomena na revoluciju” (Jambrešić Kirin 2008: 34 i 58). Jedan je od načina tog oživljavanja i biranje novih puteva prenošenja pamćenja, npr. kroz atomizaciju i privatizaciju kolektivnog pamćenja u medijima popularne kulture. Slično kao što je 1963. godine tjednik *Arena* pokrenuo rubriku

²⁰ Tako je npr. u Zavičajnom muzeju Biograda na Moru pohranjena obimna memoarska građa prikupljena sedamdesetih godina od preživjelih zatočenika fašističkih koncentracijskih logora (usp. Božulić 2005: 141).

²¹ O tome kako je teško dobiti svjedočenje o specifično ženskom iskustvu logora u zapadnoj historiografiji postoji svijest od osamdesetih godina (Ringelheim i Katz 1983).

“Arena traži vaše najmilije”, uz čiju su pomoć čitatelji uspostavljali veze s u ratu i logorima izgubljenom rodbinom, i koja je s velikim uspjehom trajala desetak godina (Jambrešić Kirin 2008: 34–38), *Večernji list* godine 1972. na poticaj Lucije Benyovsky, kustosice iz Muzeja revolucije naroda Hrvatske, objavljuje u četiri nastavka prijepis jednog od ovdje već spomenutih ženskih spomenara iz Bakra. *Večernji list* pozvao je čitateljice koje se prepoznaju među potpisnicama spomenara da se jave u redakciju. U sedamdesetim je godinama običaj pisanja spomenara među školskom djecom bio još vrlo živ, pa je ideja novinara da se kroz takav arhivski artefakt medijskim putem oživi sjećanje na Drugi svjetski rat mogla imati uspjeha. Ipak, za razliku od *Arenine* masovne akcije, na ovaj poziv stigao je jedan jedini odgovor, i to tek nakon dvije godine (“Spomenar tete Mare” 1974). Može se reći i da, za razliku od *Arenine* rubrike, ovaj *Večernjakov* članak nije depolitizirao ratnu povijest i nije getoizirao žensko iskustvo nepojmljive patnje u neku sporednu domenu, mimo dominantnog ratnog memorijskog diskursa. Naprotiv, spomenar se objavljuje u okviru rubrike “Putovima revolucije”, a njegove su autorice predstavljene slično kao borkinje i borci o kojima se govori ili za kojima se traga na istoj novinskoj stranici. Premda uhapšene kao civili, samo hapšenje smatra se potvrdom njihova antifašističkog angažmana (u većini je slučajeva ono to i bilo), čemu u prilog govore i spomenarski crteži (npr. petokrake) koji su u članku odabrani za opis. Možda upravo u tome i stoji razlog slabog odgovora na poziv čitateljicama; dok je *Arenina* akcija bila općenito humana i, uz političku autokontrolu novinara koja ju je štitila od pretjeranog senzacionalizma, služila kao “ispušni ventil” jedne od brojnih kolektivnih trauma” (Jambrešić Kirin 2008: 36), *Večernjakov* je spomenar vjerojatno bio previše vezan uz onu službenu povijest koja se iscrpila u svojim monumentalnim oblicima “laičke religije” NOB-a i za koju je u to vrijeme slabio interes.

Pamćenje u tranziciji

Kraj Hladnog rata doveo je do važnih promjena u pamćenju antifašizma, osobito u bivšim socijalističkim zemljama, ali i u zapadnim demokracijama. Komunistička se sastavnica u pripovijesti o antifašizmu ne smatra više obaveznom, pa ni poželjnom (jedan je od najpoznatijih primjera za

to Benignijev film *La vita è bella* iz 1997. godine). Otvorene su dotadašnje tabu teme poput partizanskih zločina i zločina socijalističkih režima. Tijekom devedesetih i dvijetisućitih postalo je međutim jasno da će oslobađanje od jedne ideološke norme ubrzo dovesti do nove, koju je u njezinu liberalnom i antiideološkom obliku bilo teško i prepoznati kao novu dogmu. Danas, skoro trideset godina nakon povijesnog preokreta, moguće je svesti račune tog velikog preispisivanja povijesti: pobjedu u historiografskom i javnom diskursu odnijela je obaveza ekvidistanciranja od “dvaju totalitarizama”, predstavljena kao bezvremenska i natpovijesna, premda evidentno izvedena iz zapadnog liberalizma povijesno obilježenog antikomunizmom; opsjednutost žrtvama (“holokaustizacija” pamćenja) i diskursom ahistorijski shvaćenih ljudskih prava te nerazumijevanje razloga koji su doveli do ideoloških sukoba u dvadesetom stoljeću (o tome posljednjem vidi osobito Traverso 2017). Naizgled paradoksalno, upravo je antiideološko odustajanje od pamćenja povijesnih sukoba kao političkih dovelo do jačanja osjećaja nacionalne povezanosti te međusobno isključivih i konfliktnih, nacionalno obilježenih, interpretacija povijesti. U Italiji, na primjer, egzodus Talijana iz Istre i Dalmacije nakon Drugog svjetskog rata postaje službeni nacionalni narativ o isključivo etničkoj ugroženosti, lišen svojih političkih i ideoloških sadržaja (Dota 2010).

Upravo su materijalna potraživanja talijanskih esula u devedesetim godinama izazvala ogorčenu reakciju žrtava talijanske okupacije u Dalmaciji i potakla ih da i oni sami, od 1992. godine, ponovno zatraže materijalnu odštetu za pretrpljene patnje (Baraba 2017). No u okolnostima intenzivnog proučavanja do 1990. godine tabuiziranih komunističkih zločina, sjećanje na fašističke logore postaje pomalo neugodno i traži novu interpretaciju koja će se distancirati od zastarjelog anti-fašističko-komunističkog narativa. U tom novom ozračju izlazi nekoliko memoarsko-publicističkih knjiga koje posreduju sjećanje na talijanske logore (Ivanda 1999; Malnar 2003; Grbelja 2004; uvodni tekst u *Murterskom godišnjaku* 2007). Pomalo slično atmosferi prvih svjedočenja pred Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora, i u ovim publikacijama dominira ton moralne osude i indignacije te traženja pravde i odštete, no za razliku od Komisijinih saopćenja, ove se knjige objavljuju daleko od državnih struktura i ispod profesionalnih izdavačkih standarda, u vlastitim nakladama ili izdanjima ogranaka Matice hrvatske,

prepuštene gotovo nepostojećoj distribuciji. Autori tih publikacija u paradoksalnom su položaju: revizionistička tumačenja fašizma glavni su motiv njihova pisanja, no društvena klima čini nepoželjnim spominjanje NOB-a ili veze logoraša s partizanima.²² Oni se stoga pozivaju na vrlo općenit “svijet ljudskih prava” (Ivanda 1999: 46) koji se stvara s ujedinjenom Europom i u kojem svaka zajednica ima pravo na priznanje svoga holokausta: Nijemci su ga priznali Židovima, Talijani esulima, a Malnar spominje i veće priznanje slovenskim žrtvama talijanskih logora (Malnar 2003: 5). Ove publikacije pokazuju kako holokaustizacija pamćenja dovodi do fragmentacije povijesti u niz međusobno konkurentskih pripovijesti kojima nedostaje zajednički reprezentativni okvir.²³ Kako je već rečeno, najlakši kriterij kojim se u kontekstu univerzalnih i natpovijesnih ljudskih prava određuje ugrožena zajednica onaj je nacionalni. Ivanda i Malnar ističu apolitičnost logoraša i njihovu primarno *nacionalnu* ugroženost, kojom pojednostavljuju složenu povijesnu situaciju. Ivanda piše pod dojmom Domovinskog rata i tenkova JNA-a u Zatonu, pa zapravo u njegovu pisanju jedna trauma prekriva drugu. Isticanje da su u logorima ljudi patili zato što su bili Hrvati, kao i korištenje neprikladna termina genocida, čini njegov tekst uklopljenim u suvremeni politički diskurs, ali mu zapravo ne donosi bolju recepciju.

Istodobno se profesionalni historiografski interes u hrvatskoj znanstvenoj zajednici pomakao s činjenica o internaciji na način na koji su one dokumentirane. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora, čija je arhiva glavni izvor podataka o logorima, proučava se kao represivni organ novog totalitarnog režima i kao sredstvo eliminacije ideoloških i klasnih protivnika (Grahek Ravančić 2013a) te se preispituju na njoj osnovani podaci o broju žrtava kao “ciljano preuveličani” (Begonja 2010). Javlja se kritike partizanskih akcija kao nepromišljenih i odgovornih

²² U tome su izuzetak, među ovdje spomenutim publikacijama, svjedočenja Murterana u *Murterskom godišnjaku*.

²³ Taj okvir za njemačku javnost Aleida Assmann opisuje ovako: “U jednoj naciji uvek postoje u najvećoj meri oprečna sećanja i grupna iskustva i pitanje nije kako sva ta sećanja obavezati da budu u skladu sa master-narativom, nego kako se ona mogu integrisati u jedan opšteobavezujući zajednički okvir. Rešenje problema heterogenosti sećanja leži, po mom mišljenju, u njihovoj *hijerarhizaciji*. [...] Norma nacionalnog okvira pamćenja Nemaca jeste holokaust, priznanje i obrada nemačke krivice kao i istorijska odgovornost za zlodela nacionalsocijalističkog režima. U taj opšti okvir moraju se uključiti sve povesti o sećanju” (2011: 261–262).

za internaciju: Talijani su, prema tim autorima, bili “prisiljeni” reagirati nasiljem (Uglešić 2013).²⁴ Zanimljivo je primijetiti kako, nasuprot tome, talijanska historiografija od devedesetih godina intenzivno radi na dekonstrukciji mita o dobrom talijanskom vojniku služeći se, među ostalim, upravo dokumentima jugoslavenske Komisije (Di Sante 2005).

U pluralizaciji diskursa o prošlosti usmena povijest ima novo mjesto. Današnje pripovijesti preživjelih logoraša u domeni su nevladinih udruga koje se bave ljudskim pravima (Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću), individualnih inicijativa (talijanska udruga Topografia per la storia i internetska stranica www.campifascisti.it), znanstvenog istraživanja (Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu) te dnevnih listova (*Novi list* i *Šibenski list* povremeno objavljuju intervjue s preživjelim). Danas svjedoče oni koji su u logoru bili djeca ili adolescenti. O logoru pripovijedaju i oni koji su u njemu bili sasvim mala djeca koja još nisu mogla pamtiti jer se strašni događaji mogu učahureni prenositi pokrajnjim putevima; zajednica ih čuva za pojedinca (v. npr. svjedočenje Zvezdanke Vlašić u arhivi Documente www.osobnasjecanja.hr). Žene koje su u logoru bile zatočene sa svojom djecom govorile su u ranije prikupljenim svjedočenjima iz osamdesetih (neka su od njih ponovno objavljena u Grbelja 2004), i može se reći da se njihove pripovijesti, premda svaka nosi svoje jedinstveno teško iskustvo, potvrđuju i nadopunjuju s današnjim pripovijestima njihove djece, osobito u dirljivim pojedinostima o nježnosti i brizi, boli i hrabrenju. No širi društveni okvir pripovijesti, koji podrazumijeva interpretaciju uzroka patnje, utvrđivanje krivice i odgovornosti, odnos prema Talijanima i prema partizanima i sl., oblikuje se prema kasnijim životnim iskustvima kazivača/ice, i prema okolnostima u kojima on/a danas govori svoju priču. Tu nalazimo pripovijesti u ključu indignacije i osude, koje su najčešće kod muških kazivača, i osobito kod onih koji su više puta imali prilike govoriti te su svojoj priči dali gotov oblik. Možemo zatim čuti pripovijesti koje na-

²⁴ To podsjeća na slučaj pamćenja nacističkog pokolja u mjestu Civitella Val di Chiani u Toskani u lipnju 1944. godine o kojem je pisao Alessandro Portelli (2017), samo što je ondje osuda partizanske akcije čuvana u pamćenju pojedinaca i cenzurirana na razini službene komemoracije, dok se u slučaju Molata ona javlja u historiografiji, a u osobnim je svjedočenjima ne nalazim. Razlog tome može se vjerojatno naći u činjenici da su se stanovnici Civitelle, prema Portellijevoj analizi, topografski, klasno i statusno distancirali od partizana, o čemu u Dalmaciji nije moglo biti govora, s obzirom na to da se radilo o istim obiteljima ili barem o stanovnicima istih mjesta.

glašavaju kako odlazak u partizane člana obitelji, tj. događaj koji je bio neposredan povod uhićenju, nije bio svojevolian, a obitelj je bila žrtvom prisilnih izbora i vlastite nemoći. Nalazimo, konačno, i pripovijesti koje se postavljaju prkosno prema okolini koja od njih očekuje odricanje od vlastite partizanske povijesti.²⁵

Prikupljanje svjedočenja danas je često i didaktička metoda, kao npr. u studentskom dokumentarnom filmu *Nikome nisu zla učinili* u produkciji Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu.²⁶ Radi se upravo o spomenutom generacijskom prijenosu i stvaranju kolektivnog pamćenja znanjem i osjećajima, odnosno empatijom. Film i blog koji je uz njega nastao pokazuju kako milenijska generacija doživljava sjećanje na strahote rata. Njihov rad odlikuje odlična vizualna oprema, nehaj prema povijesnom i političkom kontekstu, otvorenost prema ljudskoj/osobnoj strani svjedokove priče, svijest o generacijskom jazu i o paradoksu koji obilježava mjesta pamćenja (jeziva povijest i morski turizam), ali i holo-kaustizacija pamćenja – u filmu su naime, posve nepotrebno, montirani i kadrovi iz nacističkih logora.

Pitanje o tome što svjedoci mogu ispričati i što od toga mi možemo razumjeti središnja je tema romana *Olivino nasljeđe* Alide Bremer (2015). Kako je roman napisan na njemačkom i nastao u njemačkome kulturnom kontekstu, autorica se mogla osloniti na zrelost njemačke javnosti koja je pitanje odnosa prema nasljeđu nacizma i fašizma temeljito raspravila u osamdesetima. To je njezin roman učinilo pomalo izmještenim u odnosu na hrvatski književni kanon u kojem se o fašizmu i antifašizmu piše u grčevitom i polemičkom tonu (Miljenko Jergović, Daša Drndić). Roman Alide Bremer više je zaokupljen šutnjom nego pripovijedanjem, i prožet sviješću o krhkosti pamćenja i teškoći razumijevanja tuđeg osjećaja. Ona prenosi atmosferu obiteljskih (pretežno ženskih) razgovora koji kruže oko traumatičnih uspomena, a da ih nikad ne dotaknu. Tete glavne junakinje bile su internirane u logoru na Molatu, ali poglavlje u kojem bi one trebale iznijeti svoju priču počinje njezinim odlaskom u biblioteku u kojoj podatke o Molatu prikuplja iz knjiga i povijesnih časopisa. Ono što kasnije tete pričaju zapravo je

²⁵ Vidi snimke razgovora pohranjene u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu: IEF CD 1363, IEF CD 1365, IEF CD 1368, IEF CD 1369.

²⁶ <https://vimeo.com/103309193>

preuzeto iz bibliografskih izvora, i to pripovjedačica ne sakriva.²⁷ Dio pripovijesti o internaciji u talijanskom logoru Frascette pripovjedačica nastoji popuniti i putovanjem na mjesto događaja, ali ni taj put u današnji pejzaž ne pomaže imaginaciji o prošlosti. Što promatrač može osjetiti gledajući pusti krajolik i znajući da je na tom mjestu bio logor?²⁸ U razgovoru sa simpatičnim Talijanima neugodno joj je spomenuti fašizam, pa Talijani krivo razumiju da su joj tete bile internirane u savezničke logore uspostavljene nakon kapitulacije Italije. Nato se svi slože u osudi nacizma, što je sigurna zona konverzacije koja ne dovodi ni do kakva (u)poznavanja. Roman sjajno prenosi osjećaj frustracije, praznog kruženja u potrazi za prošlošću.

Strah da nam prošlost nepovratno izmiče i da ne postoji način da osjetimo ono što su osjetili naši preci danas se, u slučaju pamćenja fašističkih logora u Hrvatskoj, spaja s nelagodnom uzrokovanom spomenutim nedostatkom zajedničkog okvira pamćenja. Zaziranje od komunizma kao neugodnog, ali nezamjenjivog suputnika antifašizma, čini da nam se borba i patnja naših predaka prikazuje nerazumljivom, i to ponajprije zato što se opire isključivo nacionalnom interpretativnom ključu. Strah od toga da nam prošlost izmiče tako se pretapa sa strahom od pamćenja samog; vrlo je vjerojatno da budućnost Europe ovisi o tome hoćemo li se s njime biti u stanju suočiti.

Literatura

- Assmann, Aleida [Asman, Alaida]. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek.
- Baraba, Boris. 2017. *25 godina rada Udruge logoraša iz Dalmacije u talijanskim fašističkim koncentracijskim logorima*. Zadar: Udruga logoraša iz Dalmacije u talijanskim fašističkim koncentracijskim logorima.
- Bašić, Josip Bepo. 2010. *Molat u Drugom svjetskom ratu 1941. – 1945. Tragovima događaja*. Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat.

²⁷ Taj se postupak može usporediti s onim Güntera Grassa u romanu *Korakom raka*: usmeno svjedočenje je "samo jedan izvor među mnogima" (Assmann 2011: 256).

²⁸ Ovim se pitanjem temeljito pozabavila kinematografija, od Claudea Lanzmanna do Sergeja Loznice.

- Begonja, Zlatko. 2010. "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu". U *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945. – 1951.* Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, ur. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 91–110.
- Benyovsky, Lucija. 1996. "Fašistički logor Kampor na Rabu prema sačuvanim bilješkama Elvire Kohn". U *Antisemitizam, holokaust, antifašizam.* Zagreb: Židovska općina, 214–223.
- Blažević, Zrinka. 2015. "Povijest emocija: pomodni trend ili interdisciplinarna platforma?" *Historijski zbornik LXVIII/2:* 389–394.
- Božulić, Gorka. 2005. "Talijanski logor na Molatu i u Fraschette iz Drugoga svjetskog rata". *Zadarska smotra 3-4:* 141–147.
- Bremer, Alida. 2015. *Olivino nasljeđe.* Zaprešić: Fraktura.
- Brkljačić, Maja. 2004. "Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito's Yugoslavia". U *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe.* John Lampe i Mark Mazower, ur. Budapest i New York: CEU Press, 180–210.
- Capogreco, Carlo Spartaco. 2004. *I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940 – 1943).* Torino: Einaudi.
- Capogreco, Carlo Spartaco. 2006. *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.).* Zagreb: Ljevak.
- Capogreco, Carlo Spartaco. 2014. "Tra storiografia e coscienza civile. La memoria dei campi fascisti e i vent'anni che la sottrassero all'oblio". *Mondo contemporaneo 2:* 137–166.
- Di Sante, Costantino. 2005. *Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941–1951).* Verona: Ombre corte.
- Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora.* 1945. Šibenik: Zemaljska Komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.
- Dota, Franko. 2010. *Zaraćeno poraće: Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre.* Zagreb: Srednja Europa.
- Duran, Mirjana. 2004. "Spomenar – tradicijski žanr spontane kulture djece i mladih". *Društvena istraživanja 13/3:* 529–554.
- Goldstein, Ivo. 2010. "Gottlieb, Hinko". U *Hrvatska književna enciklopedija, II.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 21.
- Gottlieb, Hinko. 1947. *The Key to the Great Gate.* New York: Simon and Schuster.
- Grahek Ravančić, Martina. 2013a. *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Grahek Ravančić, Martina. 2013b. "Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje". *Historijski zbornik LXVI/ 1:* 149–172.
- Grbelja, Josip. 2004. *Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat.* Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat.

- Hajnal, Marjan. 2007. *Hinko Gottlieb*. Na: <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/02/28/hinko-gottlieb-marjan-hajnal/>.
- Hlevnjak, Branka i Rhea Ivanuš. 2008. *Hrvatska antiratna fotografija*. Zagreb: Udruga za promicanje oblikovanja i umjetnosti.
- Hunt, Lynn. 2007. *Inventing Human Rights: A History*. New York: W. W. Norton and Company.
- Ivanda, Roko. 1999. *Logor Molat. Prešućeni simbol stradanja hrvatskog naroda*. Šibenik: Ogranak Matice hrvatske.
- Jambrešić Kirin, Renata. 1995. "Testimonial Discourse between National Narrative and Ethnography as Socio-cultural Analysis". *Collegium Antropologicum* 19/1: 17-27.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2008. *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Jergović, Miljenko. 2013. "Kako je povik 'Za dom spremni' doveo do nestanka Židova". *Jutarnji list*, 21. studenog 2013.
- Ježernik, Božidar. 1983. *Boj za obstanak*. Ljubljana: Borec.
- Juvan, Manca. 2016. *Varuhi žlice*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Karakaš Obradov, Marica. 2013. "Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske". *Croatica Christiana periodica* 37/72: 153-178.
- Kečkemet, Duško. 1996. "Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom". U *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*. Zagreb: Židovska općina, 120-132.
- Konjhodžić, Mahmud. 1945. *Krvavim tragovima talijanskih fašista*. Zagreb: Vjesnik.
- Kovačić, Ivan. 1983. *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942. – 1943*. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara Rijeka i Općinska konferencija SSRN Rab.
- Kulisiewicz, Aleksander. 1986. "Polish Camp Songs, 1939-1945". *Modern Language Studies* 16/1: 3-9.
- Kušec, Mladen, ur. 2007. *Propusnica za koncentracijski logor Kraljevica / Lasciapassare per il campo di concentramento di Porto Rè*. Rijeka: Adamić
- Lengel Krizman, Narcisa. 1983. "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941 – 1943)". *Povijesni prilozi*, 2/1: 247-283.
- Lengel Krizman, Narcisa. 1996. "Logori za Židove u NDH". *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*. Zagreb: Židovska općina, 91-102.
- Levi, Primo. 2005 [1947]. *Se questo è un uomo*. Torino: Einaudi.
- Malnar, Ivan. 2003. *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942. – 1943*. Čabar: Ogranak Matice hrvatske i Rijeka: Adamić.
- Matijević, Zora. 1945. *Ravensbruck – ženski logor smrti*. Rijeka: Istarska nakladna zadruka.
- Murterski godišnjak posvećen dvjema talijanskim okupacijama. 2007. *Murterski godišnjak*, 5, Murter: Ogranak Matice hrvatske.

- Portelli, Alessandro. 2017. "Lutto, senso comune, mito e politica nella memoria della strage di Civitella Val di Chiana". U *Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo*. Alessandro Portelli. Rim: Donzelli, 111–128.
- Potočnik, Franc. 1975. *Koncentracijsko taborišče Rab*. Kopar: Lipa.
- Reddy, William M. 2004. *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ringelheim, Joan Miriam i Ester Katz, ur. 1983. *Proceedings of the Conference. Women Surviving the Holocaust*. New York: Institute for Research in History.
- Rotem, Cvi. 1958. "Hinko Gottlieb u Erec Jisraelu". *Jevrejski Almanah 1957. – 1958.*, Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije. Na: <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/02/28/cvi-rotem-hinko-gottlieb-u-eretz-jisraelu/>.
- Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*. 1946. Beograd: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.
- Sontag, Susan. 2005. *Prizori tuđeg stradanja*. Zagreb: Algoritam.
- "Spomenar iz logora 1-4". 1972. *Večernji list*, Zagreb, 28. lipnja ("Kad vas tuga snade"), 5. srpnja ("Ne klonite duhom"), 12. srpnja ("U Bakru ropkinja") i 19. srpnja ("U valovima života").
- "Spomenar tete Mare". 1974. *Večernji list*, 2. listopada.
- Stanton, L. Jerome. 1949. "The Key to the Great Gate by Hinko Gottlieb". *Astounding Science Fiction*, 42/6: 143–145.
- Šiljak, Lea. 2003. *Intervju s Elvirom Kohn*. Na: <http://www.centropa.org/index.php?nID=30&bioID=177>.
- Taczyńska, Katarzyna. 2018. "A dokąd teraz? Problematyka obozowa w perspektywie jugosłowiańskiej. Przypadek Elviry Kohn". *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica* 1/47: 135–158.
- Traverso, Enzo. 2017. *Fire and Blood. The European Civil War 1914–1945*. Brooklyn i New York: Verso.
- Uglešić, Ante. 2013. "Stradanja Veloga Rata tijekom Drugoga svjetskog rata". U *Veli Rat*. Vladimir Uglešić i Josip Faričić, ur. Zadar: Sveučilište u Zadru, 187–200.